

Критичне мислення як необхідна складова професійної компетентності сучасного вчителя

Представлено аналіз положень різних поколінь дослідників критичного мислення щодо визначення його сутності, можливостей розвитку, дидактичних підходів у цій сфері. Показано, як змінювалось визначення критичного мислення з долученням до його вивчення філософів, методологів, фахівців зі змісту освіти.

Ключові слова: критичне мислення, освітній процес, мислення, визначення.

Yasinska N. V. Critical Thinking as a Necessary Component of the Professional Competence of a Modern Teacher.

The analysis of the positions of critical thinking researchers from different generations is presented to determine its essence, development opportunities, and didactic approaches in this area. It is shown how the definition of critical thinking has changed with the involvement of philosophers, methodologists, and content specialists in education.

Keywords: critical thinking, educational process, thinking, definition.

Актуальність проблеми. Інформаційне суспільство все більше зосереджує увагу на критичному мисленні як важливому елементі успіху в житті, характеризується швидкоплинними змінами, а тому вимагає від кожного мобільності та самовдосконалення, у першу чергу – самовдосконалення мислення.

Сьогодення потребує загостреного почуття нового, здатності до відповідальної та самостійної дії у змінюваній ситуації, а цього неможливо досягти простою сукупністю знань, умінь та навичок. Людина мусить мати особливе вміння – самостійно ставити проблему та знаходити шляхи її розв'язання, що визначається типом мислення, який слід розвивати.

Критичне мислення – це і є той тип мислення, що забезпечує самостійні та відповідальні дії, а також характеризується самовдосконаленням. Адже одним із найважливіших завдань сучасної освіти є навчити учнів критично мислити. Відомому американському мислителю Дж. Дьюї належить твердження, що фундаментальна мета сучасної освіти полягає не у тим, щоб просто надавати учням інформацію, а в тим, щоб у них розвивати критичний спосіб мислення.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичні основи дослідження феномену критичного мислення закладались багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема: теоретико-методологічні основи описували А. Байрамов, І. Баранова, І. Бех, Н. Бібік, В. Білоусова, А. Бойко, Т. Воропай, Н. Вукіна, Н. Дементієвська, Д. Джумалієва, Б. Зейгарник, В. Ільїн, С. Король, В. Краєвський, Г. Липкіна, М. Махмутов, Є. Полат, О. Пометун, Л. Рибак, С. Сисоєва, І. Сущенко, М. Скаткін, С. Терно, О. Тягло; критичне мислення у контексті пізнавальних процесів людини розглядали Дж. Андерсон, В. Біблер, Б. Блум, Дж. Брунер, Д. Вількеев,

Дж. Гілфорд, Д. Кластер, А. Кроуфорд, М. Ліпман, І. Лернер, Д. Макінстер, М. Махмутов, С. Метьюз, С. Міллер, Д. Надлер, Д. Рійз, В. Саул, Р. Солсо, Р. Стернберг, О. Тихомиров, П. Фрейре, Д. Халперн, Ш. Хібіно, Д. Шавер; ключові ознаки критично мислячої особистості відображено у працях ряду науковців (В. Болотов, М. Вейнстайн, Т. Воропай, М. Кларін, А. Конверський, Н. Кравченко, М. Ліпман, К. Мередит, Т. Олійник, Р. Пауль, Є. Полат, Дж. Стіл, Ч. Темпл, М. Чошанов, Д. Халперн та ін.).

Мета статті полягає в аналізі положень різних поколінь дослідників критичного мислення щодо визначення його сутності, можливостей розвитку в навчанні учнів.

Виклад основного матеріалу. Якщо не зважати на те, що Сократ започаткував подібний підхід до навчання більше ніж 2000 років тому, то такі дослідження пов'язують з ім'ям Джона Дьюї, американського філософа, психолога та педагога, якого дехто вважає «батьком» технології критичного мислення.

Процес формування навичок і вмінь критичного мислення відбувається постійно, але особливу роль відіграє той період, коли людина перебуває на етапі становлення особистості, отримання знань, формування життєвої позиції. Тобто можемо говорити про те, що час навчання у школі – один із найбільш сприятливих моментів для розвитку критичного мислення. Адже одним із завдань Нової української школи є формування в учнів наскрізних умінь, зокрема критичного мислення, що має реалізовуватись у навчанні будь-якого шкільного предмету чи курсу.

Розглянемо, що ж покладено в основу терміна «критичне мислення». Сучасні дослідники А. У. Бідл, Д. Х. Кларк під критичним мисленням розуміють

«процес, за допомогою якого розум переробляє інформацію, щоб зрозуміти ідеї, що вже присутні, створити нові або вирішувати проблеми». Дж. Курфіс, Дж. Баррел визначають критичне мислення як «процес мислення, спрямований на прийняття рішень, на представлення своєї позиції в контексті дослідження, вирішення проблем, у формі певного судження, при розгляді можливих інших варіантів вирішення проблем», Д. Брукфілд – як «процес, спрямований на оцінку, перевірку припущень, дій, на створення альтернативних способів прийняття рішень».

Визначаючи критичне мислення як раціональне, Р. Енніс, Е. Норріс, Е. Глассер, Д. Халперн під мисленням розуміють суму вмінь і навичок з використання логічних процедур, що дозволяють мислити раціонально, рефлексуючи, контролюючи сам процес мислення.

На думку Д. Клустера, критичне мислення відбувається, коли нові, уже зрозумілі ідеї перевіряються, оцінюються, розвиваються й застосовуються. Він виділяє п'ять його ознак: 1) критичне мислення самостійне, і це перша й найважливіша характеристика; 2) інформація є відправним, але в жодному разі не кінцевим пунктом критичного мислення; 3) воно починається з формулювання запитань, з'ясування проблем, які слід розв'язати; 4) критичне мислення прагне до переконливої аргументації; 5) воно є мисленням соціальним (будь-яка думка перевіряється і відточується, коли нею діляться з іншими) [14].

На думку О. І. Пометун критичне мислення це такий тип мислення, що характеризується здатністю людини: бачити проблеми, ставити запитання; аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел; висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його [10].

Річард Пауль вважає, що критичне мислення можна визначати різноманітними шляхами, які не суперечать один одному, проте запропонував таке робоче визначення: «Критичне мислення – це мислення про мислення, коли ви розмірковуєте з метою вдосконалити своє мислення». Він наголошує на вирішальному значенні двох моментів: критичне мислення тягне за собою самовдосконалення та спирається на використання стандартів коректної оцінки розумового процесу.

Р. Пауль дає таке визначення: «Критичне мислення є дисциплінованим, таким, що самокерується, демонструє досконалість відповідно до особливого способу або галузі думки. Включає дві форми: якщо дисциплінованість слугує інтересам окремого індивіда або групи, ігноруючи інших відповідних людей або групи, це софістичне, чи слабке критичне мислення; а якщо дисциплінованість враховує інтереси різноманітних людей або груп – це досконале, або сильне критичне мислення». Учений виділяє такі його

виміри: 1) риси досконалої думки; 2) елементи думки; 3) сфера думки [14].

Проаналізувавши концептуальні підходи найбільш відомих теоретиків критичного мислення, розглянемо, як висвітлюють тлумачення та практичні напрацювання. Приміром, Н. Дауд і З. Хусін стверджують, що існує багато визначень критичного мислення, проте всі єдині в одному: це свідомі зусилля з визначення того, які твердження вважати правильними, а які – ні [14]. Основне призначення критичного мислення, на їхню думку, це – розвиток здатності самостійно оцінювати інформацію і формулювати раціональні аргументи. Автори приєднуються до думки Корнелла, який розробив тест на критичне мислення, що перевіряє наявність здібностей: 1) до індуктивного мислення; 2) до дедуктивного мислення; 3) оцінювати правдоподібність тверджень; 4) виділяти припущення в аргументації [14].

Ф. Станкато в унісон Н. Даудові й З. Хусіну зазначає, що критичне мислення – це формулювання суджень стосовно правдивості та реальності заяв або відповідей щодо розв'язання проблем [14]. Він наголошує, що критичне мислення є засобом визначення цінності ідеї, процес без можливості єдиного рішення. Фундаментальним для критичного мислення Ф. Станкато вважає відкритість до суперечності та протилежних точок зору. Без суперечності, на його думку, неможливо отримати нове знання, більше того – нестача суперечності свідчить про самовдоволення та відсутність реалістичних альтернатив до існуючих обставин [7].

Е. Глассер, визначив критичне мислення як: 1) ставлення людини до здатності вдумливо розглянути проблеми та предмети, що належать до кола її власного досвіду; 2) знання методів логічного дослідження та міркувань; 3) певна майстерність у застосуванні цих методів. Критичне мислення, на його думку, вимагає постійних зусиль для вивчення будь-яких переконань або знань у світлі доказів, що їх підтримують, та подальших висновків, до яких вони підштовхують [3].

Д. Мошман наголошує, що первинною метою освіти є сприяння інтелектуальному розвитку, а цього неможливо досягти, якщо не забезпечити інтелектуально вільного середовища, в якому заохочується розглядати, пропонувати та обговорювати різноманітні ідеї. Відповідно, завдання вчителя – допомогти учням досягти метакогнітивного рівня мислення. Метакогніції, стверджує автор, – це знання безпосередньо щодо знання та контролю власних пізнавальних процесів.

Метакогнітивний розвиток, на думку автора, включає такі компоненти: 1) розуміння методології та способів розмірковування, включаючи неформальну логіку; 2) розвиток принципів етики та самоконцепцій; 3) критичні розмірковування.

Метакогнітивний розвиток починається з відображення реальності у висновках; далі проходить

через методологічне знання щодо природи висновку, аргументу та логіки; потім відбувається координація в процесі віддзеркалення парадоксів та соціальної взаємодії.

Подібне тлумачення метакогнітивного розвитку значною мірою збігається із тлумаченням критичного мислення, яке базується на методологічних знаннях та оцінюванні (що передбачає опертя на цінності). До того ж, критичне мислення теж характеризується контрольованістю і самоаналізом з метою самовдосконалення (самоконцепція) [14].

На наш погляд, вагомою в контексті трактування сутності поняття «критичне мислення» є позиція американського професора, засновника Інституту критичного мислення М. Ліпмана, критичне мислення – це процес самостійного і відповідального ухвалення рішень на підставі критеріїв та контексту, що супроводжується самокорекцією. Таке мислення необхідне, щоб підготувати учнів до самостійної й плідної праці та життя в суспільстві, інакше учень не зможе стати дієвим суб'єктом.

На його думку, учні повинні робити те саме, що і науковці, якщо ми хочемо навчити їх мислити самостійно. «Ми ж, – стверджує вчений, – навпаки, штовхаємо їх на вивчення кінцевих продуктів наукових відкриттів; відкидаємо самий процес і фіксуємо лише результати» [14]. Він переконаний, що коли не зачіпаються якісь інтереси або мотивації, то немає розвитку.

Критичне мислення складається з навиків та диспозицій: диспозиції не є навиками, але створюють готовність до їх застосування. Породжується критичне мислення проблемною ситуацією.

М. Ліпман виділяє чотири етапи, або кроки в критичному осмисленні практики: 1) критика практики своїх колег; 2) самокритика; 3) корекція практики інших; 4) самокорекція.

Вчений створив доволі цілісну концепцію критичного мислення: визначив характеристики процесу (самостійне; само себе виправляє; враховує контекст); установив складові (диспозиції та навик); визначив послідовність (етапи критики); з'ясував функцію (винесення судження); навів основні чинники виникнення (проблема та діалог); пояснив роль та значення (виховання професіонала і громадянина демократичного суспільства) [14].

Звичайно, кожен з періодів і кожен із дослідників зробили значний внесок у загальне розуміння критичного мислення.

Проведений аналіз тлумачень дозволяє зробити висновок, що його витoki сягають у філософію освіти Дж. Д'юї. На думку цього науковця, необхідно створити відповідні умови навчання: ситуацію подиву; давати час на розмірковування; забезпечити відповідну культуру вчителя; усунути ідеал «правильної відповіді»; утруднення повинні

оберігатися, а не усуватися; матеріал повинен подаватися як стимул, без догматичної завершеності та нерухомості; використовувати спонукальні запитання. Ядро концепції критичного мислення закладено саме ідеєю рефлексивного мислення Дж. Д'юї, він називав цей феномен «рефлексивним мисленням», визначаючи критичне мислення як «наполегливе» та «обережне».

Методика розвитку критичного мислення повинна враховувати домінуючі потреби учнів, а це для старшого підліткового та раннього юнацького віку – потреба в рефлексивній та смислотворчій діяльності, самопізнанні, самовираженні, самовизначенні, а також у саморегуляції діяльності та творчій активності. Підлітковий та ранній юнацький вік є сенситивним періодом для розвитку мислення, зокрема таких його рис, як абстрактність, критичність та творчість, що породжує потребу мати власну точку зору, схильність відстоювати її, розмірковувати гіпотетико-дедуктивно; характеризується виробленням світогляду, переконань, характеру, життєвим самовизначенням. Це період самоствердження, стрімкого розвитку самосвідомості, відбуваються зміни у змісті мислення, формуються ідеальні образи світу, які починають порівнюватися з реальністю, формується концепція суспільства.

У педагогічній теорії не існує переліку кроків, які можуть автоматично забезпечити розвиток критичного мислення учнів. Проте існують педагогічні умови і підходи до навчання, що можуть зробити освітній процес ефективним. Отже, щоб розвивати критичне мислення учнів, учитель має: *забезпечити час і можливості для практики критичного мислення; дозволяти учням міркувати; приймати різноманітні ідеї і думки; заохочувати активну участь учнів в освітньому процесі; гарантувати їм відкриття, сприятливу атмосферу, без глузування; висловлювати, виявляти віру в здатність кожного учня прийняти критичне рішення; цінувати критичне мислення.* Цей перелік однозначно свідчить, що такі завдання ми можемо вирішувати на уроках, які орієнтовані на розвиток мислення і здібності учнів [4].

До особливостей освітнього процесу, побудованого на засадах критичного мислення, варто віднести такі:

- навчання передбачає виконання завдань, розв'язання яких потребує мислення вищого рівня;
- освітній процес організовано як дослідження учнями певної теми;
- результатом навчання є не засвоєння фактів або чітких думок, а вироблення власних суджень завдяки застосуванню певних прийомів мислення;
- викладання передбачає постійне оцінювання результатів із використанням зворотного зв'язку «учні – вчитель» на основі дослідницької активності педагога;
- уміння оперувати доказами та формулювати умовисновки, знаходити та інтерпретувати оригінальні

документи і джерела інформації, аналізувати, аргументувати, обґрунтовувати висновки;

– освітній процес має будуватися таким чином, щоб учні були вмотивовані до обговорення проблем, а не намагалися уникнути їх розв'язання, бути однією командою, адже вміння співпрацювати – найважливіша умова критичного мислення, оскільки саме завдяки цьому підтримується діалог, вирішується спільна мета [9].

При цьому варто зауважити, що формування критичного мислення – це процес довготривалий, і ще жодному вчителю впродовж одного уроку не вдалося навчити учнів мислити критично. Однак можна виокремити певні умови, дотримання яких спонукатиме і стимулюватиме їх до критичного мислення:

1. Час – учні повинні мати достатньо часу не лише для збору інформації з певної проблеми, а й її обробки та вибору оптимального способу презентації свого рішення; робота з формування критичного мислення може продовжуватися не лише на уроці, а й поза ним.

2. Очікування ідей – школярі повинні розуміти, що всі свої думки та ідеї вони можуть пропонувати у будь-якій формі, їх діапазон може бути необмеженим, а ідеї – різноманітними й нетривіальними.

3. Спілкування – діти повинні мати час для обміну думками, завдяки цьому вони розуміють свою значущість і свій внесок у розв'язання спільної проблеми.

4. Цінування думок інших – учні повинні вміти слухати і цінувати міркування інших, усвідомлювати, що для знаходження оптимального рішення проблеми надзвичайно важливо вислухати всі погляди зацікавлених осіб, аби мати можливість остаточно сформулювати власну точку зору, яка може бути скоригована «колективною мудрістю».

5. Віра у власні сили – учні повинні пам'ятати, що будь-яка їхня думка важлива, навіть, якщо вони мислять «не за шаблоном»; завдання вчителя при цьому – створити середовище, вільне від жартів і глузувань.

6. Активна позиція – школярі повинні займати активну позицію у навчанні, отримувати задоволення від здобування знань, що стимулюватиме їх до роботи на більш високому рівні, допомагатиме мислити нестандартно й критично [6].

Коли ми думаємо критично, те, що ми думаємо і як ми думаємо, завжди перебуває у фокусі нашої уваги, тож коли зауважуємо на помилку або бачимо інший і, можливо, кращий спосіб осмислення якогось завдання чи проблеми, ми зацікавлено вивчаємо його. Учні, які мислять критично, зазвичай вчать з інтересом. Учитель може стимулювати школярів до розвитку умінь критичного мислення у навчанні під час читання і письма, так само як і під час говоріння й слухання. Навіть у дуже важких інтелектуальних завданнях учні бачать можливості для навчання. Ці діти шукають шляхи застосування навичок критичного мислення і, як правило, охоче їх використовують – чи то в класі, чи в повсякденному житті. Саме завдяки таким учням викладання стає приємнішим і цікавішим для вчителя.

Технологію розвитку критичного мислення орієнтовано на запитання як основну рушійну силу мислення, що наводить учнів до «власної інтелектуальної енергії». У процесі мислення саме запитання виступає його пусковим механізмом, що сприяє розвитку критичного мислення. Думка залишається живою лише за умови, що відповіді стимулюють подальші запитання.

Добре навчені учні мають не лише знати й розуміти наукові ідеї та концепції, а й бути мотивованими мислити критично, використовувати те, що вони знають, для покращення власного життя, а також власного внеску в життя країни та світу.

Висновки. Критичне мислення є важливою запорукою життєвого успіху в XXI столітті. У цьому сенсі очевидна життєва необхідність його розвитку як завдання вітчизняної освітньої системи.

Література

1. Технології розвитку критичного мислення учнів / А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Д. Макінстер ; за ред. О. І. Пометун. Київ : Плеяди, 2006. 220 с.
2. Вукіна Н., Дементієвська Н. Критичне мислення: як цього навчати. Харків : Основа, 2007.
3. Інтерактивні технології навчання / [О. І. Пометун, Л. В. Пироженко, Г. І. Коберник, Л. М. Роєнко, Н. Г. Баліцька]. Київ : Науковий світ, 2004. 86 с.
4. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Київ : АПН, 2002.
5. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с.
6. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : [наук.- метод. посіб.] / заг. ред. О. І. Пометун. Київ : А.С.К., 2006. 192 с.
7. Терно С. О. Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 268 с.
8. Його ж. Критичне мислення: чергова мода чи нагальна потреба? *Історія в школах України*. 2007. № 4. С. 13–15.
9. Його ж. Складові ефективного навчання, або Що потрібно знати вчителю про пізнавальні процеси учнів? *Історія в школах України*. 2005. № 4. С. 8–11.
10. Пометун О. І., Сущенко І. М. Основи критичного мислення. Дніпро : ЛІРА, 2016, 156 с.
11. Тягло О. В. Критичне мислення : [навч. посіб.]. Харків : Основа, 2008. 187 с.
12. Терно С. Чи навчені наші учні мислити критично? *Історія в школах України*. 2007. № 7. С. 18–23.
13. Його ж. Методика розвитку критичного мислення: досвід експериментального дослідження. *Історія в школах України*. 2007. № 9–10. С. 3–11.
14. Його ж. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) : [посіб. для вчителя]. Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2011. 105 с.